

Ferge Sándor: Modern szociális piacgazdaság

Építsünk modern szociális piacgazdaságot! A „modern” jelző ebben az esetben nem egyszerűen újat, megújulót jelentő jelző, hanem azt a korszakos minőségi különbséget fejezi ki, amely a javasolt gazdaság- és társadalomfejlesztési célt a „hagyományos” szociális piacgazdaságtól megkülönbözteti.

Miben áll a korszakosnak nevezett különbség?

A kérdés megválaszolásához érdemes röviden összefoglalni, hogy mi a szociális piacgazdaság hagyományos (vagy konzervatív) értelmezése. Tömören azt lehet mondani, hogy olyan gazdasági társadalmi formációról van szó, amelynek alapja a magántulajdonra épülő piacgazdaság. Ez a gazdasági modell az elmúlt évszázadok alatt kiérlelte a fejlett ipari társadalmat, amelyben – különösen Európában – a modellre jellemző negatív mellékhatások tompítása, a piacról történő kirekesztés végső soron a társadalmi különbségek csökkentése érdekében, az állam – elsősorban az újraelosztás eszközével – szociális intézkedések, rendszerek védőhálóját feszíti ki az állampolgárok védelmében.

Mellékesen, a magyarázat még könnyebb megértése érdekében, érdemes megjegyezni, hogy az emberiség egy kisebb hányada a múlt században kísérletet tett a mellékhatások drasztikusabb megelőzésére, és a szocialistának nevezett gazdasági modell alapján kívánta megszervezni a szükségletek kielégítését. Ez a gyakorlatban a piaci viszonyok szinte tökéletes mellőzését, és a tervezésen alapuló termelés és elosztás rendszerét jelentette. Ez a modell kétségkívül hatásosnak bizonyult a társadalmi különbségek minimalizálásában, és az esélyegyenlőség maximalizálásában. Ugyanakkor a megoldást az egyéb szükségletek kielégítésében a nagymértékű hiány és a termékek alacsony minősége jellemezte.

Logikusan vetődik fel ugyanakkor az a kérdés, hogy csak „tisztá” modellek léteznek-e. De valójában már a kérdés is hamis: ahogyan a szocializmusban is létezett – ha csak minimálisan is – a piaci modell (kisipar), a mai piacgazdaságban is fellelhetők a szociális (közösségi) modellek csirái (pl. szövetkezetek, klubok). A kérdés tehát sokkal inkább úgy hangzik: van-e optimális modell, amely a piaci és szociális modellt a kívánatos arányban ötvözi. S ha igen, milyen ez az arány? Eszerint a modern szociális piacgazdaság az a gazdasági modell volna, amelyben a két modell aránya közelít az optimálishoz. Így alapvetően abban különbözik a „konzervatív” értelmezés szerintitől, hogy a szociális értékek alapvetően termelési folyamatokban és elemekben, azaz a társadalmi munkamegosztás új formáiban, nem pedig elosztási rendszerekben érvényesülnek elsősorban.

Valójában szerves fejlődési folyamatról van szó. Ahogyan a piacgazdaság sem egyik pillanatról a másikra váltotta fel a feudális rendszert, a modern szociális piacgazdaság is fokozatosan jelenik meg. Hasonlatosság figyelhető meg abban is, hogy a különböző fejlettségű és kultúrájú országokban nem azonos módon alakul a modell, de meghatározó elemei mindenütt ugyan azok. Érdemes tehát megfigyelni a fejlődési folyamatot, megérteni az újabb korszakváltásnak a mozgató rugóit, és olyan stratégiát kialakítani, amely a modern szociális piacgazdaság irányába történő fejlődést elősegíti. Melyek ezek a kulcsterületek?

A piaci modellel foglalkozó közgazdászok és társadalomtudósok lényegében feltárták a piacgazdaság törvényeit. Ismerni véljük a jó működés feltételeit, és a piaci kudarcok legfontosabb okait. A fejlődési folyamatot szemlélve meglehetősen egyértelműnek látszik, hogy a nem piaci modellek elsősorban azokon a területeken jelennek meg, amelyeken a piac nem kívánatos mellékhatásai markánsan érzékelhetők. Három ilyen területet érdemes

részletesen is elemezni annak reményében, hogy a tapasztalatok hozzájárulhatnak egy fejlesztési stratégia kialakításához.

1. Azon területek, amelyeken a **negatív externáliák** egyre kevésbé tűrhetők
2. Azon területek, amelyeken a **pozitív externáliák** nem érvényesülhetnek kellőképpen
3. Azok a területek, amelyeken a piaci **működés feltételei** nem adottak megfelelően

Negatív externáliákról szokás beszélni olyankor, amikor a társadalomban és/vagy a természetben keletkező károkért maga a piaci modell tehető felelőssé. Legjelentősebb ilyen károk: a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulása és erőteljes növekedése, valamint a természeti erőforrások és a biodiverzitás rohamos csökkenése. A probléma forrása ezekben az esetekben egyértelműen az, hogy a piaci modell nem tudja a tényleges költségeket számításba venni. Még egy magas környezetvédelmi bírság sem teszi lehetővé a szennyezett levegő vagy víz „megtisztítását”.

Pozitív externáliának nevezhető pl. az a jelenség, amely egy autópálya megépítése következtében egy térség „fellendülésében” jelentkezik. Hasonlóképp pozitív externália a jól működő egészségügy hatásaként bekövetkező átlagos életkor növekedés. A jó oktatási rendszer, vagy akár csak egy-egy zseniális innováció hatásaként jelentkező jelentős hatékonyság növekedés a termelésben ugyancsak pozitív externáliának tekinthető.

A piaci működés alapvető feltételeit a piaci verseny szabad működése, a keresleti és a kínálati piac megléte, az akadálymentes piacra lépés és a piacképes „jószág” (termék vagy szolgáltatás) megléte jelenti. Az ezzel ellentétes jelenségek: a monopóliumok kialakulása, az alkuk hiánya, vagy a nem megfelelő tulajdonságú áruk mind a piaci modell működésének torzulását eredményezik.

A serpenyő másik oldalán a nem piaci, azaz a különféle közösségi (szociális) modellek működésének kudarcai is megismerhetők, és elemezhetők. A legtöbbet említett ilyen működési kudarc a **„potyautas” probléma**. Ez leginkább azokban az esetekben jelentkezik, amikor a „közös jószág” nem tipikusan alkalmas a közösségi modellben történő kezelésre. Amikor tehát olyan jószágról van szó, amely nem áll korlátlanul rendelkezésre, újraelőállításáról folyamatosan gondoskodni kell, ugyanakkor a kirekesztés nem kívánatos.

Elvi megoldásként tehát olyan stratégia javasolható, amely a közösségi modellek terjedését segíti a piaci modellel nem jól kezelhető területeken. A praktikus megoldások érdekében azonban ennél konkrétabb javaslatok is tehetők. Ennek érdekében a lehetséges területeket érdemesebb részletesen megvizsgálni.

Az egyik ilyen fontos terület az **infrastruktúrák területe**. Ez a gazdaságnak hagyományosan olyan területe, amelyen a piaci és nem piaci modell állandó vetélkedésben van. Az infrastruktúrák jellemzője ugyanis a nagymértékű pozitív externália. Vagyis az, a rendszeren kívül jelentkező erős hatás, amely miatt a piaci modell nem igazán megfelelő. Abban a modellben ugyanis az infrastruktúra építési és fenntartási költségeit, az azt közvetlenül igénybe vevőknek kellene megfizetnie. Sokkal áttételesebb gazdasági modell viszont – amely az externális hatásokat is kezelni volna képes – a gyakorlatban nehezen valósítható meg. Ez bizonyos infrastruktúrák esetében kisebb, mások esetén viszont lényegesen nagyobb problémát okoz.

A probléma mélyebb megértése érdekében érdemes csoportosítani az infrastruktúrákat aszerint, hogy alapvetően termelő vagy nem termelő infrastruktúráról van-e szó. Példának okáért tekintsük a közlekedési-, az energia ellátási- és a kommunális infrastruktúrákat.

A közlekedés – mint a személy- és áruszállítás közös infrastruktúrája – egyaránt szolgál termelési és fogyasztási igényeket is. Mint áruszállítási infrastruktúra a termelő és kereskedelmi szféra alapvető feltétele. Hiánya, vagy a magas igénybevételi díj miatt erősen kirekesztő volta akadályozza mind az ipar mind a kereskedelem fejlődését. Vagyis jelentős az externális hatás. Mint az utazás infrastruktúrájának, a közlekedésnek jelentős közvetlen szerepe van az emberek életminőségének alakulásában, ez azonban lényegesen közvetlenebb, s kevésbé externális hatás. Az összességében jelentős externális hatás miatt a közlekedési infrastruktúrák építése és fenntartása a piaci viszonyok közt alapvetően nem piaci modellben – közösségi beruházásként – valósul meg. (Érdemes megjegyezni, hogy a fejlett piacgazdaság kialakulását megelőzően ezek a létesítmények is magánforrásokból, magántulajdonként bevételi forrást jelentő piaci jószágként valósultak meg, s csak az ipari társadalom megerősödésével váltak közös jószággá.) A globalizálódó gazdaság és a jelentős idegenforgalom miatt azonban egyre jelentősebb a potyautas probléma. Ennek kompenzálására alakult ki az autópályadíj illetve az üzemanyagok árába épített „útdadó” intézménye. Megfigyelhető továbbá a termelő infrastruktúra jelentős externális hatását kezelni kívánó törekvésként az áru fuvarozó eszközökre kivetett, a személyszállítást lényegesen meghaladó díj.

A közúti közlekedési infrastruktúra jellemzője az alpinfrastruktúra és a rá épülő szolgáltatások kettéválasztása. Ugyanez a vasúti közlekedés esetében nem, vagy – mint például Magyarországon is – csak a legutóbbi időben történik meg.

Az energia ellátás infrastruktúrái közül a vezetékes, elsősorban az elektromos áram infrastruktúráját érdemes megvizsgálni. (A szilárd és folyékony tüzelő- és üzemanyagok nem vezetékes, telephelyekből álló „hálózata” részben sokkal kisebb költség igényű, részben az úthálózatra hárítja a probléma jelentős hányadát, hiszen csak azzal együtt tekinthető teljesnek.) Az elektromos árammal hasonló a helyzet, mint a közlekedéssel: részben termelési részben fogyasztási igényeket szolgál. Az infrastruktúra költsége ebben az esetben kicsit könnyebben vetíthető a rá épülő szolgáltatások árába. Megfigyelhető azonban az eltérő díj a termelő célú energia felhasználás illetve a kommunális fogyasztás esetében. Az alpinfrastruktúra és az infrastrukturális szolgáltatás kettéválasztása ebben a szektorban is jellemző megoldás. Az kábelhálózat a legtöbb országban közösségi beruházásként, közösségi tulajdonként épült meg.

A kommunális víz- és csatorna infrastruktúrája az előzőekhez hasonló jegyeket mutat. A legnagyobb különbség, hogy ezek a hálózatok jellemzően települési kiterjedésűek. Kistérségi megoldás még található, de országos hálózatra – ellentétben a közlekedéssel és az energia ellátással – nincs példa (legalább is egyelőre). Az infrastruktúra ebben is közösségi beruházásként, közösségi tulajdonként épül meg, csak a közösség ebben az esetben kisebb közösséget, települést, kistérséget jelent. Ezekre az infrastruktúrákra nem jellemző – mert műszakilag nehezen, vagy nem megoldható – a fizikai infrastruktúra és a rá épülő szolgáltatás kettéválasztása. A kommunális és a termelő célú felhasználás esetében fizetendő eltérő díj azonban általános.

Egy modernizációs stratégia szempontjából különös fontosságú kulcsterület **a távközlés** és annak infrastruktúrája. Az előzőekkel szemben a távközlési infrastruktúra alapvetően eltérő képet mutat. A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy a távközlés is többféle infrastruktúrát jelent, hasonlóan a közlekedéshez. Ott is különböző a közúti és a vasúti (továbbá a vízi- és a légi közlekedési) infrastruktúra, mint ahogyan a távközlésben is érdemes külön tekinteni a vezetékes és a vezeték nélküli megoldásokat. A modernizációs stratégia szempontjából a **vezetékes távközlési** infrastruktúra bír rendkívüli jelentőséggel. Ez az a terület ugyanis, amelynek pozitív externáliáit csak minimális mértékben sikerül a jelen körülmények között kihasználni. A vezetékes távközlés korábban lényegében egyetlen, a távbeszélő szolgáltatás

infrastruktúráját jelentette. A távbeszélő szolgáltatásnak is van ugyan externális hatása, de messze nem akkora, amelynek kezelése a piaci modell lehetőségeit meghaladóan indokolt lett volna. Így a rendszerváltást követően ez a terület teljes mértékben piaci területté vált. A fizikai infrastruktúra magántulajdonba került. Az ennek következtében kialakult torz (monopóliummal terhelt) piac ugyan jelentős állami beavatkozásokat igényelt, de a vezetékek nélküli technológiák elterjedésével a korlátozott verseny is képes volt „megoldani” a távbeszélő szolgáltatással szemben felmerült igényeket.

Az utóbbi évtizedben azonban egyre jobban láthatóvá válnak a piaci modell korlátai. A problémát a távközlésre épülő új szolgáltatások okozzák. Elsőként a kép (kábel TV, video) átvitel, a legutóbbi időkben pedig az adatátvitel (internet) jelentkezik ilyen szolgáltatásként. Az utóbbi köznap gyűjtőnévként fedi a világhálót, amelyet sokan pusztán szórakoztató eszköznek tekintenek. Az internet (IP hálózat) jelentősége azonban ennél sokkal nagyobb. Az internet jelenti az egymással együttműködő számítógépek kommunikációs csatornáját. Ezáltal a távközlés mind inkább **a modern gazdaság alapinfrastruktúrájává** válik. Emiatt a fejletlen infrastruktúrából fakadó „károk” egyre súlyosabbak. A modern infrastruktúra politika egyik központi kérdése tehát a távközlési infrastruktúra problémájának megoldása. Célszerűnek látszik a többi infrastruktúrához hasonlóan az alapinfrastruktúra közösségi modellel – egy **szélessávú közművel** – történő kezelése, amely egyfelől az egyre szaporodó elektronikus szolgáltatások számára teremti meg a működési feltételeket, másfelől alkalmas a felhasználói igényeknek az ország egész területét, minden háztartást és minden vállalkozást lefedő kielégítésére.

A másik fontos terület azoknak a „jóságoknak” a területe, amelyek immanens tulajdonságaiknál fogva nem alkalmasak a piaci modell által történő „kezelésre”, azaz a jóságok újratermelésének és elosztásának piaci modell szerinti megoldására. Egyszerűen azért, mert nincs szükség az újratermelésükre, lévén szó **el nem fogyó jóságokról**.

A korszakváltás, amelyet napjainkban élünk át, szorosan kapcsolódik a technológiai fejlődés azon időszakához, amelyet az információtechnológia rohamos térhódítása jellemez. Ennek a folyamatnak egyik legizgalmasabb jelensége az **immaterializálódás**. Az információtechnológia ugyanis kizárólag a dolgok digitalizált változatainak kezelésére alkalmas. E technológia hatására változott a papírra írt szöveg elektronikus szöveggé, a viaszra, műanyagra rögzített hang digitális hanggá, a cellulózra, mágnesszalagra felvett kép, digitális képpé. A folyamat során a szöveg, kép, hang függetlenné vált a korábbi fizikai hordozójától, s ha úgy tetszik: információvá alakult. Hasonló folyamat figyelhető meg a játék- és műszeriparban, a pénzügyi szolgáltatásokban, hogy csak néhány jellemző példát említsünk. Miközben az órák, a hő-, nyomás-, feszültség- és sebességmérők, a táblák, a bábuk, az építőkövek vagy éppen a fém- és papírpénzek fizikai formájukban „eltűntek” funkcionálisuk mit sem veszített, sok esetben a korábbinál jobban, hatékonyabban töltik be szerepüket.

A **digitális javak gyakorlatilag anyagmentes javak**, s mint ilyenek, a korábbi anyagi tulajdonságaik mellett/helyett az információ típusú javak tulajdonságai kerülnek előtérbe. Ezek közül az **el nem fogyó** tulajdonság a legfontosabb. Amennyiben „egy” digitális termék létrejön, megvalósul, gyakorlatilag végtelen sok példánya keletkezik. Ez azt jelenti, hogy pusztán gyakorlati terjesztési problémává válik, hogy az mindenkinek a rendelkezésére álljon. A fentebb említett szélessávú közmű erre a problémára kínál megoldást. Annak segítségével a gyakorlatban is érvényesíthető a digitális javak el nem fogyó tulajdonsága. Mivel a sokszorosítás csupán minimális erőforrásokat igényel, a „közmű” lehetővé teszi, hogy a digitális javakhoz mindenki hozzájusson. Sem **a korlátosság** (kirekesztőség), sem **a versengőség** (azzal, hogy hozzáfér, senki nem csökkenti mások esélyét a hozzáférésre) nem

tapasztalható. Ezen tulajdonságok hiánya az, amely felveti a piaci modell hatékonyságával kapcsolatos kérdéseket.

A piaci modell előnye, hogy a piaci verseny eredményeként – hosszú távon – minimálisra képes csökkenteni az újraelőállítás költségeit, s megfelelő körülmények közt ezzel a hozzájárítás árát. Az el nem fogyó tulajdonság azonban szükségtelenné teszi az újraelőállítást. A nem versengő tulajdonság és a végtelen sok példány megszünteti a versenyt a kereslet oldalán, s ezzel lehetetlenné teszi piaci ár kialakulását. Ugyanakkor nem mondható az sem, hogy ezek a javak *ingyenesek* lennének. Miután ezekben az esetekben nem a természettől adott dolgokról, hanem az emberi munka termékeiről van szó, a javak előállításának ráfordítás – ha tetszik: költség – igénye van, ami akár jelentős is lehet. Ezeket a ráfordításokat is meg kell fizetni, különben a javak nem jönnek létre. S habár az újraelőállítás nem szükséges, de folyamatos fejlesztés, bővítés, jobbítás minden digitális termék esetében lehetséges (sőt kívánatos), ami további ráfordításokat igényel.

A modernizációs stratégia egyik legfontosabb kérdése, hogy megoldást találjon az el nem fogyó javak előállításának, fejlesztésének problémájára. Az utóbbi 15-20 évben – elsősorban a szoftvertermékek „piacán” – kialakult egy olyan közösségi modell, a ***nyílt és szabad forráskódú programok*** fejlesztésére, amely az eltelt időszakban bebizonyította életképességét (a több száz éves piaci modellel szemben is). Ma már emberek százezrei, sőt milliói használnak olyan szoftvereket, amelyek minőségükben, teljesítményükben, szolgáltatási szintjükben nem maradnak el a piaci vetélytársaiktól, s ugyanakkor létrehozataluk érdekében az állami ráfordítás több nagyságrenddel a piaci megoldás ráfordítás igénye alatt marad. Ezt a modellt más területeken is sikerrel lehetett alkalmazni. A nyílt és szabad szoftverek fejlesztésének nonprofit működési modellje egy másik nagyon fontos területen is sikeresnek bizonyult. Ez a terület a ***szellemi tulajdonok*** (szerzői jogok) területe. A szellemi tulajdon védelmét a kirekesztő © (copyright) mellett a szójátékkal *copyleft*-nek nevezett GPL (Általános közreadási feltételek) is biztosítja. A piaci modell és a nem piaci modellek közötti különbséget ugyanakkor jól mutatja, hogy az előző alapvetően kirekesztő (tiltó) logikájával szemben a másik megengedő, együttműködő jogi konstrukciót jelent. Ezen a területen a GPL-hez hasonló további megoldások is léteznek (pl. Creative Commons), melyek a szerzői jogok védelme mellett a piaci és nem-piaci terjesztési formák működését egyaránt igyekeznek biztosítani.

Nem feledkezhet el a modernizációs stratégia a digitális javaknak a modern szociális piacgazdaságban a termelő és szolgáltató ágazatokon kívül a kultúrában betöltött szerepéről sem. A digitális javak között legelőször éppen a ***kultúra jószágai*** jelentek meg. Tekintettel arra, hogy ez a terület hagyományosan is a „közös jószágok” sorába tartozott, a nem-piaci modellek alkalmazása ezen a területen természetes fejleménynek tekinthető. A modernizációs stratégia és a médiapolitika ezen a ponton összeér, s közös céljuk a modern technológiák és a közösségi modellek lehetőségeinek maximális kihasználásával a kulturális javak bőséges előállítása – az érték- és hagyomány megőrzés mellett új értékek teremtésével – és azok mindenkire való eljuttatása minden bizonnyal sikerrel megvalósítható. Ezzel a modern szociális piacgazdaság jelentős hatással lehet a gazdasági mellett a kulturális különbségek csökkenésére is.